

اصلاح ساختاری
و غنی سازی محتوایی مراسم دینی
(با تأکید بر توانمندسازی هیئت های مذهبی)

علیرضا قبادی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۳۹۵

قبادی، علیرضا، ۱۳۴۸-

اصلاح ساختاری و غنی‌سازی محتوایی مراسم دینی (با تأکید بر توانمندسازی هیئت‌های مذهبی) / علیرضا قبادی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.

ده: ۲۰۵؛ مصور، جدول، نمودار - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۵۷: علوم اجتماعی؛ ۳۱)

ISBN: 978-600-298-123-3

بها: ۱۰۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه: ص. [۱۳۵]-۱۴۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. شعایر و مراسم مذهبی - ایران - جنبه‌های اجتماعی - تحقیق. ۲. Rites and Social aspects - Iran - Research.

ceremonies. ۳. شعایر و مراسم مذهبی - ایران - برنامه‌ریزی. ۴. Rites and ceremonies - Iran - Planning.

مذهبی - ایران - تحقیق. ۶. Rites and ceremonies - Iran - Research. ۷. شعایر و مراسم مذهبی - ایران - نقد و تفسیر.

۸. Rites and ceremonies - Iran - Criticism and interpretation. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

۲۹۷/۷۰۹۵۵

۱۳۹۵ الف ۶۲ق/ BP۲۵۷

شماره کتابشناسی ملی

۴۲۵۵۱۵۶

اصلاح ساختاری و غنی‌سازی محتوایی مراسم دینی (با تأکید بر توانمندسازی هیئت‌های مذهبی)

تألیف: علیرضا قبادی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۵

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص.پ.

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نیش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu فروش اینترنتی

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری، بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته «برنامه ریزی فرهنگی (علوم اجتماعی)» در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری فراهم آمده است و همچنین سازمان های مذهبی چون امور مساجد، سازمان تبلیغات اسلامی، نهادهای متولی هیئت های مذهبی و... نیز می توانند از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های نویسنده گرامی، حجت الاسلام والمسلمین آقای علیرضا قبادی، و نیز ناظر محترم طرح جناب آقای دکتر ابراهیم فیاض تشکر و قدردانی کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
مقدمه	۳

فصل اول: کلیات

بیان مسئله	۷
اهمیت و ضرورت تحقیق	۱۰
اهداف تحقیق	۱۲
هدف اصلی	۱۲
اهداف فرعی	۱۲

فصل دوم: پیشینه و ادبیات تحقیق

مقدمه	۱۳
الف) منابع دینی	۱۴
۱. قرآن کریم	۱۴
۱-۱. آیاتی که به مراسم و ریشه‌های هم معنای آن دلالت دارند:	۱۵
الف) شعائر (علامت)	۱۵
ب) نسک (عبادت)	۱۶
ج) هیئة	۱۸
۱-۲. آیاتی که به صورت عام جهت گیری‌های کلی را در موضوع روشن می‌سازند:	۱۸
اول، شیوه‌های دعوت به سوی حق	۱۸
الف) حکمت	۱۸
ب) موعظة حسنه	۱۹
ج) جدال احسن	۱۹
دوم، توجه به سودمندی فعالیت‌های دینی	۱۹

۲۰.....	سوم، ضرورت توجه به هدف و غایت مناسک دین.....
۲۰.....	جمع‌بندی آیات قرآن.....
۲۱.....	۲. نهج البلاغه.....
۲۱.....	۲-۱. هماهنگی با رسوم مردم، راهی برای ایمن شدن از کینه‌ها.....
۲۱.....	۲-۲. توجه به سنت‌های پایدار.....
۲۲.....	۲-۳. یادآوری سنت‌های نیکو.....
۲۲.....	۲-۴. مخالفت نکردن با سنت‌های خوبی که مردم با آن خو گرفته‌اند.....
۲۳.....	۲-۵. بستن میثاق اخلاقی- اجتماعی میان افراد.....
۲۴.....	جمع‌بندی پیام‌های نهج البلاغه.....
۲۴.....	(ب) دیگر منابع.....
۲۵.....	۱. راهکارهای اصلاح و تقویت مراسم و مناسک دینی... ..
۲۷.....	نقد و نظر.....
۲۷.....	۲. آسیب‌شناسی رواج مداحی محوری.....
۲۸.....	نقد و نظر.....
۲۸.....	۳. حماسه حسینی.....
۲۹.....	۳-۱. مسئولیت مردم.....
۲۹.....	۳-۲. مسئولیت علما.....
۳۰.....	نقد و نظر.....
۳۰.....	۴. تبیین جامعه‌شناختی مشارکت مردم در مساجد.....
۳۰.....	۴-۱. ادبیات و چارچوب نظری.....
۳۱.....	۴-۲. تعیین وظیفه سازمان.....
۳۱.....	۴-۳. انواع سازمان.....
۳۱.....	۴-۴. سطوح سازمان.....
۳۱.....	۴-۵. فرایند تجهیز سازمان.....
۳۱.....	۴-۶. سازمان متعالی.....
۳۲.....	نقد و نظر.....
۳۲.....	۵. الگوی مدیریت اثر بخش مسجد.....
۳۴.....	نقد و نظر.....
۳۴.....	۶. اصلاح و سازماندهی محافل و مجامع دینی.....
۳۶.....	نقد و نظر.....
۳۷.....	۷. مجموعه مقالات کتاب عاشورا نامه.....
۳۷.....	۷-۱. نگاهی به عزاداری‌های حسینی.....
۳۸.....	نقد و نظر.....
۳۸.....	۷-۲. نگاهی به فرهنگ سوگواری.....
۳۸.....	نقد و نظر.....

۳۹.....	۷-۳. بایدها و نبایدهای عزاداری.....
۳۹.....	تقد و نظر.....
۳۹.....	۸. خاستگاه مراسم سوگواری حسینی در جهان اسلام.....
۴۰.....	تقد و نظر.....
۴۱.....	۹. بازشناسی مناسک عاشورا.....
۴۲.....	تقد و نظر.....
۴۲.....	۱۰. ناهمگونی عملکرد متدینان با فرهنگ دینی.....
۴۳.....	تقد و نظر.....
۴۳.....	۱۱. آفاق و آفات هیئت‌های مذهبی.....
۴۴.....	تقد و نظر.....
۴۵.....	۱۲. آینده فرا رسیده است.....
۴۶.....	تقد و نظر.....
۴۶.....	۱۳. تأملی در نهضت عاشورا.....
۴۷.....	تقد و نظر.....
۴۷.....	۱۴. نگاهی نو به واقعه عاشورا.....
۴۹.....	تقد و نظر.....
۴۹.....	۱۵. دور المنبر الحسينی فی توعية الاسلاميه.....
۵۰.....	تقد و نظر.....
۵۰.....	جمع‌بندی نهایی از ادبیات تحقیقات.....

فصل سوم: مبانی نظری (نظریه توانمندسازی)

۵۳.....	مقدمه.....
۵۴.....	۱. تاریخچه و تعریف توانمندسازی.....
۵۶.....	۲. مراحل توانمندسازی.....
۵۶.....	۳. دیدگاه‌های متفاوت در خصوص توانمندسازی.....
۵۶.....	۴. رویکردهای توانمندسازی.....
۵۹.....	۵. دیدگاه‌های توانمندسازی.....
۶۰.....	۶. سطوح برنامه‌های توانمندسازی.....
۶۱.....	۷. عوامل مؤثر بر موفقیت برنامه‌های توانمندسازی.....
۶۲.....	۸. دسته‌بندی عوامل مؤثر بر توانمندسازی.....
۶۴.....	۹. روش‌ها و برنامه‌های توانمندسازی.....
۶۵.....	۱۰. ابعاد توانمندسازی.....
۶۸.....	۱۱. مدل‌های توانمندسازی.....
۶۹.....	۱۱-۱. مدل تامس و ولت هاوس.....
۷۰.....	۱۱-۲. مدل باوان و لاولر.....

۷۰	۱۱-۳. مدل اسپریتزر.....
۷۰	۱۱-۴. مدل توانمندسازی مگ لاگان و نل.....
۷۱	۱۱-۵. مدل توانمندسازی گائو.....
۷۲	۱۲. رابطه قدرت، هویت و توانمندسازی.....
۷۵	۱۳. جمع‌بندی مفهوم.....
۸۱	۱۴. نظریه رهبری خدمتگزار.....
۸۲	رهبری خدمتگزار و توانمندسازی.....
۸۳	۱۵. رهبری تحول‌آفرین.....
۸۴	ویژگی‌های رهبری تحول‌گرا.....
۸۵	۱۶. توانمندسازی با رویکرد اسلامی.....
۸۷	۱۷. فعالیت‌های توانمندسازی.....
۸۸	۱۸. توانمندسازی در هیئت‌های مذهبی.....
۸۸	۱۸-۱. تعریف توانمندسازی.....
۸۹	۱۸-۲. سطوح توانمندسازی.....
۹۰	۱۹. توانمندسازی و نظریه رهبری خدمتگزار.....
۹۱	۲۰. شیوه‌های توانمندسازی.....
۹۱	۲۰-۱. مشارکت.....
۹۱	۲۰-۲. آموزش.....
۹۱	۲۱. حوزه‌های توانمندسازی.....
۹۲	۲۲. رویکردهای توانمندسازی.....
۹۲	۲۲-۱. رویکرد توانمندسازی از بالا به پایین.....
۹۲	۲۲-۲. رویکرد توانمندسازی اجتماع‌محور.....
۹۳	۲۳. جمع‌بندی مباحث توانمندسازی هیئت‌های مذهبی.....

فصل چهارم: روش‌شناسی تحقیق

۹۵	۱. روش اسنادی.....
۹۸	۲. روش کیفی.....
۱۰۱	۳. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها.....

فصل پنجم: داده‌ها و یافته‌های تحقیق

۱۰۳	مقدمه.....
۱۰۳	۱. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر اسدالله جامی.....
۱۰۵	۲. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر کیومرث اشترینان.....
۱۰۶	۳. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر حسن بنیانیان.....
۱۰۷	۴. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه آقای حسام سیروس.....

۵. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه آقای ابراهیم غلامرضایی ۱۰۸
۶. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر قاسم واتقی ۱۰۹
۷. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر مهدی ناظمی‌اردکانی ۱۱۰
۸. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر محمد منصورنژاد ۱۱۱
۹. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر محمد قاسمی ۱۱۲
۱۰. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر جبار رحمانی ۱۱۳
۱۱. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر محمدرضا سنگری ۱۱۴
۱۲. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه آقای علی اصغر شکروی ۱۱۵
۱۳. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه آقای یاسر برخوردار ۱۱۶
۱۴. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دکتر محمدصادق ذاکری ۱۱۶
۱۵. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه محسن حسام مظاهری ۱۱۷
۱۶. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه دفتر برنامه‌ریزی پژوهش‌های کاربردی ۱۱۷
۱۷. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا حشمتی ۱۱۸
۱۸. توانمندسازی هیئت‌های دینی از نگاه اعضای اصلی یک هیئت مذهبی در منطقه ۱۵ تهران ۱۱۸
۱۹. جمع‌بندی نهایی مصاحبه‌ها ۱۲۰
- ۱۹-۱. مدل توانمندی سیستمی دکتر اسدالله جامی ۱۲۱
- ۱۹-۲. مدل توانمندی از بالا به پایین و از پایین به بالا دکتر اشتریان ۱۲۱
- ۱۹-۳. مدل توانمندی مدیریت بر هیئت دکتر اردکانی ۱۲۱
- ۱۹-۴. مدل توانمندی علل اربعه و لاسول دکتر محمد منصورنژاد ۱۲۲
۲۰. ارائه مدل توانمندی هیئت‌های مذهبی ۱۲۲
- ۲۰-۱. هسته درونی ۱۲۴
- ۲۰-۲. محیط پیرامونی ۱۲۴
- ۲۰-۳. اصول و بنیادهای مدل ۱۲۵
- ۲۰-۴. ویژگی‌های مدل ۱۲۶

فصل ششم: نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۱. نتیجه‌گیری ۱۲۹
۲. پیشنهادها ۱۳۲
۳. دستاوردها ۱۳۲

۱۳۵ منابع و مآخذ.....

پیوست شماره ۱: متن مصاحبه‌های انجام شده

۱. دکتر اسدالله جامی ۹۱/۱۱/۱۶ ساعت: ۱۴:۳۰ ۱۴۳
۲. مصاحبه با دکتر کیومرث اشتریان ۱۳۹۲/۰۵/۱۱ ساعت: ۱۴:۳۰ ۱۵۵

۱۶۰	۳. مصاحبه با دکتر حسن بنیانیان؛ ۱۳۹۲/۰۶/۰۲؛ ساعت: ۹:۳۰
۱۶۵	۴. مصاحبه با آقای حسام سیروس ۱۳۹۲/۰۶/۲۳؛ ساعت: ۱۰:۰۰
۱۶۷	۵. مصاحبه با آقای ابراهیم غلامرضایی؛ ۱۳۹۲/۰۶/۲۳؛ ساعت: ۱۱:۰۰
۱۶۷	۶. مصاحبه با دکتر قاسم واتقی؛ ۱۳۹۲/۰۷/۱۸؛ ساعت: ۱۳:۰۰
۱۷۲	۷. مصاحبه با دکتر مهدی ناظمی اردکانی؛ ۱۳۹۲/۰۷/۰۲؛ ساعت: ۱۳:۰۰
۱۷۹	۸. دکتر محمد منصورنژاد؛ ۹۲/۴/۱۵
۱۸۲	۹. دکتر محمد قاسمی؛ ۱۳۹۲/۴/۱۷
۱۸۷	۱۰. مصاحبه با دکتر جبار رحمانی؛ ۱۳۹۲/۰۴/۲۲
۱۸۹	۱۱. دکتر محمدرضا سنگری؛ ۱۳۹۲/۵/۱۵
۱۹۱	۱۲. محسن حسام مظاهری؛ ۱۳۹۲/۰۶/۰۲
۱۹۱	۱۳. دفتر برنامه ریزی پژوهش های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی: (۱۳۹۲/۰۶/۲۰)
۱۹۲	۱۴. حجت الاسلام والمسلمین محمدرضا حشمتی؛ ۱۳۹۲/۰۶/۲۷
۱۹۳	۱۵. مصاحبه با اعضای یک هیئت گروهی؛ ۱۳۹۲/۱۰/۲۸
۱۹۴	۱۶. آقای علی اصغر شکروی؛ مهر سال ۱۳۹۲
۱۹۶	۱۷. آقای یاسر برخوردار؛ مهرماه ۱۳۹۲
۱۹۶	۱۸. دکتر محمدصادق ذاکری؛ ۹۲/۴/۴

پیوست شماره ۲: نمونه پرسش نامه نیمه ساخت یافته..... ۱۹۹

نمایه ها

۲۰۱	نمایه آیات.....
۲۰۲	نمایه روایات.....
۲۰۳	نمایه اشخاص.....

پیشگفتار

مراسم و مناسبت‌های دینی در جامعه، دست‌کم از سه منظر در معرض پرسش‌های بنیادین قرار دارند؛ این پرسش‌ها عبارت‌اند از:

۱. چگونه و چرا این مراسم به وقوع پیوسته‌اند؟

۲. چرا باید این مناسبت‌ها را حفظ کرد؟

۳. کدام شیوه برگزاری در مناسبت‌ها، بیشترین اثر بخشی و توانمندی را به همراه دارد؟

و الگوی اثربخش مناسبت‌ها دارای چه مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی است؟

به نظر می‌رسد تا کنون درباره دو پرسش نخست، کندوکاو‌هایی صورت گرفته است؛ اما درباره پرسش سوم، تلاش‌های علمی چندانی انجام نشده و کتاب حاضر در پاسخ به پرسش سوم، تدوین یافته است. این کتاب افزون بر مطالعه و تحلیل منابع و مآخذ مکتوب، با صاحب‌نظران دارای سوابق علمی و عملی در این زمینه، مصاحبه کرده است. آنچه انجام گرفته مدخلی در این حوزه است. امید است با همت دانشمندان و صاحب‌نظرانی که دغدغه حفظ مواریث معنوی دارند؛ گام‌های اساسی دیگری در تکمیل این نوع تحقیقات برداشته شوند.

بر خود لازم می‌دانم از راهنمایی‌های ارزنده آقای دکتر خسرو قبادی که زحمت زیادی در همه مراحل این پژوهش داشتند و همکاران محترم طرح آقای دکتر محمد قاسمی، خانم فاطمه ایرانیان، خانم پروین علی‌پور و آقای ولی‌الله اسماعیل‌پور و مهندس رسول علیزاده و استادان محترمی که برای مصاحبه وقت گذاشتند سپاسگزاری کنم. همچنین لازم است از همکاری دکتر سیدضیاء هاشمی رئیس پیشین و دکتر حسین ایمانی جاجرمی رئیس فعلی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران که فرصت لازم را در اختیار اینجانب گذاشته است، قدردانی کنم.

۲ اصلاح ساختاری و غنی‌سازی محتوایی مراسم دینی ...

در این مجال فرصت را مغتنم می‌شمارم و از پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مدیر محترم گروه علوم اجتماعی، واحد ویرایش و آماده‌سازی و اداره چاپ و انتشارات که زمینه نشر اثر حاضر را فراهم کردند، تشکر ویژه داشته باشم.

توفیق از اوست

علیرضا قبادی

مقدمه

دین و صورت‌های فرهنگی برآمده از آن، از تأثیرگذارترین، نافذترین و اصیل‌ترین مؤلفه‌ها و پدیده‌های جامعه و فرهنگ هستند. از یک منظر، پدیده‌های دینی، به دو مقوله نظری (اعتقادات) و عملی (شعائر) طبقه‌بندی می‌شوند.

مقوله نخست عبارت است از طرز فکر و بینش که شامل معارف و باورهاست و مقوله دوم شامل شعائر، اشکال و صورت‌های معین عمل دینی است. میان این دو گونه واقعیت از یک سو تمایزی کلی وجود دارد که اندیشه را از عمل جدا می‌سازد (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۴۷) و از سوی دیگر، پیوند عمیقی برقرار است؛ به گونه‌ای که تفکیک آن دو گاهی در دنیای خارجی مقدور نیست؛ بنابراین، دین شامل عقیده‌ای صرف و منفرد مانند الهیات نیست، بلکه به سبب پیوند با عمل، از الهیات متمایز است (فریزر، ۱۳۸۴، ص ۱۱۸).

گاه چنین به نظر می‌رسد که بررسی جنبه‌های اعتقادی و نظری دین بر جنبه‌های عملی دین تقدم دارد؛ اما باید توجه داشت که برای شناخت دین، نخست باید به مناسک دینی توجه داشت (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۱۹۷) و برای فهم جامعه شناختی دین، شعائر و آداب اهمیت بیشتری دارند (جلالی مقدم، ۱۳۷۹، ص ۲۶)؛ زیرا جنبه‌های عملی دین سبب پایداری و حفاظت جنبه نظری آن می‌شوند، عمده اعتقادات و باورهای دینی از طریق جنبه‌های عملی دین مانند مراسم و مناسک دینی صیانت یافته و از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابند. مراسم که به گونه‌ای همگانی برگزار می‌شوند موجب سامان یافتن ارزش‌ها و اصول اساسی و اخلاقی می‌شوند و زمینه تاریخی آنها را فراهم می‌آورند (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۲۱ و ۲۷۳). چنان‌که مردم‌شناسان و جامعه‌شناسان اشاره کرده‌اند دین نمی‌تواند بدون پرستش به حیات خود ادامه دهد (واخ، ۱۳۸۰، ص ۲۶).

مراسم و آیین‌ها موجب حفظ اعتبار باورها و سبب جلوگیری از محو شدن آنها از یادها می‌شوند. این مجموعه وسایل و ابزارها هستند که از طریق آنها ایمان به‌طور ادواری خود را تولید و بازتولید می‌کند و همواره به مدد آنهاست که مؤثر و کارآمد می‌شود (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۵۲۲ و ۵۸۰) ایمان به باورهای مذهبی از طریق تکرار آداب و شعائر تقویت و تأیید می‌شود (جلالی مقدم، ۱۳۷۹، ص ۲۷).

افزون بر تأثیر و اهمیت جامعه‌شناختی مناسک و مراسم، اعمال و مناسک دینی نقش مهم و مؤثری در تداوم ادیان مختلف دارند. آداب و مناسک، ابزار و وسایل مناسبی هستند که افراد و گروه‌های دینی را به باورها و اصول حاکم دینی رهنمون و ارتباط انسان‌ها را با کنه آموزه‌های دینی برقرار می‌سازند. همه ادیان متکی به وحی، ارائه‌کننده راه‌های مختلف به سوی مبدأ هستند که با مناسک و اعمال دینی توأم است (نصر، ۱۳۸۹، ص ۳۴).

«اسلام که به معنی اظهار ایمان و عمل به ظواهر دین معنی شده است، برای هر دو بعد دین (باورها و اعمال)، اهمیت قائل است» (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۶، ص ۳۹۲).

صورت‌های عملی دین یا همان آیین‌ها، شعائر، مراسم و مناسک با تاریخ زندگی بشر هم‌زاد هستند. از کهن‌ترین دوران‌های تاریخ تا جوامع پیشرفته امروزی جامعه‌ای را نمی‌توان یافت که خالی از مراسم دینی باشد. مراسم از عناصر مشترک همه فرهنگ‌ها هستند. چنان‌که قرآن کریم نیز به این عمومیت و اشتراک اشاره کرده است: «ما برای هر امتی عبادتی قرار دادیم که به آن عمل می‌کنند» (حج، ۶۸).

پژوهش‌های مردم‌شناسان نیز نشان می‌دهند که تمایز میان جوامع نه در اصل مراسم و مناسک، بلکه در میزان و تنوع نموها و قدرت تأثیرگذاری آنهاست. در کشور ما آیین‌ها، شعائر، مراسم و مناسک از اصیل‌ترین، قدیمی‌ترین و پایدارترین سنت‌های بومی و فرهنگی جامعه ایرانی هستند که از کهن‌ترین دوران‌های تاریخی رواج داشته و در دوره اسلامی عمق و دامنه بیشتری پیدا کرده‌اند. کمیت و کیفیت مراسم در جامعه ما فراز و نشیب‌های بسیاری را طی کرده است؛ اما پس از انقلاب اسلامی، بر مراسم و مناسبت‌های دینی توجه و اهتمام بیشتری شده است. افزون بر مناسبت‌های دینی که تاکنون در فرهنگ ما وجود داشته، پیوند برخی دیگر از مراسم شادی آفرین با مناسبت‌های ملی مانند میلاد حضرت علی (علیه السلام) با روز پدر، میلاد حضرت زهرا (علیها السلام) با روز زن و مادر، میلاد حضرت زینب (علیها السلام) با روز پرستار و...، و برگزاری پررنگ‌تر برخی مناسبت‌های مذهبی چون شب‌های قدر، عید فطر و...، و احیای برخی دیگر مراسم،

مانند اعتکاف و نماز جمعه نشان دهنده گسترش آنها پس از انقلاب اسلامی است؛ اما با همه تنوع و قابلیت‌هایی که در مراسم دینی وجود دارد، متناسب با این گسترش و تنوع کمی، به لحاظ کیفی از ظرفیت‌های آن برای عمق بخشیدن ارزش‌ها و باورهای دینی به خوبی استفاده نشده است؛ به گونه‌ای که در برخی موارد در بعد محتوایی با آسیب‌هایی مانند پایین بودن میزان آگاهی از معارف اسلامی، پایین بودن سطح آشنایی با اهداف الگوهای دینی، پایین بودن میزان مراعات ارزش‌های دینی، پایین بودن میزان تطبیق عمل اجتماعی کنشگران با الگوهای مذهبی (رفتار دینی الگومدار) و بالا بودن سطح انتخاب کنش عاطفی و بالا بودن میزان ترویج عقائد انحرافی شرکت کنندگان روبه‌رو است (ر. ک: قبادی، ۱۳۸۹).

از سوی دیگر اجتماعات مذهبی افزون بر جذابیت‌ها که عامل اتحاد و انسجام جامعه را فراهم می‌سازند، گاهی عامل تقسیم‌بندی‌ها و کشمکش‌های اجتماعی شده‌اند. اجتماعات مذهبی گاه بر اثر بی‌برنامگی‌ها و تداخل‌ها، منشأ شکاف‌های اجتماعی نیز خواهند بود. با اینکه دین، در جامعه نقشی مجتمع‌کننده و منسجم‌کننده دارد، ولی همواره و در همه حال نقش حفظ‌کننده و استواردارنده را ایفا نمی‌کند. گاه ممکن است به عملی برای تفرقه و از هم گسیختگی و حتی به نیرویی مخرب تبدیل شود (جلالی مقدم، ۱۳۷۹، ص ۴۳). از منظر دیگر، گاهی ممکن است روابط انسان‌ها را به صورت تازه‌ای سامان دهد و نسل‌های تازه را به ارزش‌ها و الگوهای دیگری رهنمون سازد (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۲۸).

چنان‌که گاه نبود نظارت‌ها سبب می‌شود افراد در بستر سنت دینی خاصی قرار گرفته و رفته رفته تفسیر و تعبیری از تجربه‌ها و تفسیرهایی ارائه کنند که آنان را از مذهب عامه و رسمی متمایز و جدا سازد و به اقتضای آن تفسیر، نحوه خاصی از سلوک دینی را سامان دهد که با سلوک رسمی متفاوت باشد (نراقی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۴).

از این‌روست که به نظر می‌رسد مجموعه عوامل بیرونی و درونی موجب شده‌اند مراسم دینی در بُعد محتوایی در تعظیم شعائر دینی و عمق بخشیدن باورهای مذهبی با چالش‌های اساسی روبه‌رو شود و در بُعد سازمانی در معرض تهدیدها قرار گیرد. چنین وضعیتی نیاز به بازبینی و اصلاح در آن را لازم ساخته است.

فرضیه نگارنده کتاب آن است که آنچه در ایجاد اصلاحات اساسی می‌تواند راهگشا باشد، توانمندسازی مراسم دینی است. توانمندسازی‌ای که بتواند هم افراد و هم سازمان آن را شامل شود و به اصلاحات مطلوب بینجامد؛ یعنی مراسمی برگزار شوند تا برای مراجع دینی مطلوب

۶ اصلاح ساختاری و غنی‌سازی محتوایی مراسم دینی ...

باشند؛ از این‌رو، در این کتاب با استفاده از منابع مختلف اسلامی و مصاحبه با اندیشمندان حوزه دین و با روش دلفی (با توجه به بضاعت زمانی و مالی طرح) توانمندسازی مراسم دینی بررسی و راهکارهایی نشان داده شده‌اند.

گفتنی است که مراسم دینی انواع گوناگون داشته و سازمان‌های متولّی آن نیز گوناگون هستند؛ اما هیئت‌های مذهبی، به علت فراگیر بودن در سطح جامعه و مراجعه فراوان مردم به آنها و آسیب‌های پیش روی این هیئت‌ها، مورد توجه خاص کتاب حاضر هستند.

این کتاب، در شش فصل سامان یافته است:

فصل اول: کلیات؛

فصل دوم: پیشینه تحقیق،

فصل سوم: ادبیات نظری؛

فصل چهارم: روش‌شناسی تحقیق؛

فصل پنجم: داده‌ها و یافته‌های تحقیق؛

فصل ششم: نتیجه‌گیری و طرح پیشنهادها.

فصل اول

کلیات

بیان مسئله

پدیده‌های دینی به‌طور طبیعی در دو مقوله‌ی اساسی طبقه‌بندی می‌شوند: باورها و اعمال (مراسم و مناسک). باورها، شامل معارف و در حوزه‌ی فکر و اندیشه هستند؛ در حالی که اعمال، شیوه‌ای از کنش اجتماعی بوده و به رفتار مرتبط هستند. اعمال از باورها مشتق می‌شوند و باورها از طریق اعمال زنده و از فراموش شدن مصون می‌مانند. هیچ اقدام نیایشی بدون نوعی مفهوم روحانی وجود ندارد؛ همان‌گونه که هیچ عملکرد دینی بدون اندک مایه‌ای از بیان نیایشی نمی‌تواند وجود داشته باشد (واخ، ۱۳۸۰، ص ۲۱). باورهایی وجود دارند که جز از راه مناسکی که بیانگر آن باورها هستند، به روشنی آشکار نمی‌شوند. دو جزء مذهبی چنان به هم وابسته‌اند که جدا سازی آنها در دنیای واقعی امکان‌پذیر نیست (دورکیم، ۱۳۸۲، ص ۴۷). بنابراین، دین بخش مهمی از فرهنگ و ترکیبی از باورها و کنش‌هاست. هرچند مطالعه‌ی جنبه‌های اعتقادی دین تا اندازه‌ای موجه است، همان‌گونه که برخی جامعه‌شناسان نیز به آن اشاره کرده‌اند، برای فهم جامعه‌شناختی دین مطالعه‌ی شعائر و مناسک دینی اهمیت ویژه‌ای دارد. رابرتسون اسمیت معتقد است عملکردهای مذهبی از باورداشت‌های مذهبی بیشتر اهمیت دارند. همچنین رادکلیف براون بر این باور است که برای شناخت دین باید به مناسک دینی توجه کرد (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۱۹۷-۱۹۸).

ایران که زادگاه فرهنگ‌های گوناگون است، مراسم و مناسک از عهد اسطوره‌ای تا دوران میانی تاریخ، به‌ویژه پس از اسلام با قاعده‌مندی خاصی در حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه‌ی ما حضور داشته‌اند. برپائی هیئت‌های مذهبی از جمله این مراسم هستند که پس از پیروزی انقلاب اسلامی با توجه ویژه مردم مواجه شده‌اند. هیئت‌های مذهبی از عام‌ترین و

مردمی‌ترین محافل و مجامع هستند که حول محور اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام و تعظیم شعائر دینی، به‌ویژه بزرگداشت سید و سالار شهیدان، حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام فعالیت می‌کنند. آنچه در اهمیت هیئت‌های مذهبی می‌توان بیان داشت، نقش و جایگاه و همچنین کارکرد بی‌بدیل هیئت‌های دینی در حراست و حفاظت از موارث و شعائر دینی و تداوم حیات دینی در جامعه ما و جغرافیای فرهنگی مشابه در سایر کشورهاست. هیئت‌ها از یک سو دسترس‌ترین و کم‌هزینه‌ترین مکان‌ها برای جامعه‌پذیری دینی افراد و گروه‌های اجتماعی بوده و از سوی دیگر، عامل حراست، تثبیت و نامیرایی ارزش‌های دینی هستند. هیئت‌های مذهبی و محافل مشابه آنها را می‌توان بزرگ‌ترین پایگاه دینی جامعه ایرانی دانست. چنانکه برخی به درستی اعتقاد دارند: «اکثریت مردم جامعه ما دین خود را از همین حسینیه‌ها و مساجد و منابر دارند» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۷).

جامعه‌پذیری دینی از عمده‌ترین کارکردهای محافل و هیئت‌هاست. فرایندی که افراد و گروه‌های اجتماعی الگوهای دینی را پذیرفته و با آن همسو و سازگار می‌شوند. هیئت‌های مذهبی وظیفه آشنا کردن اجزاء جامعه را (اعم از خرد و کلان) با دین و ابعاد مختلف حیات دینی به عهده دارند. این هیئت‌ها همچنین توانایی دارند که افراد را در مسیر اکتساب یک هویت دینی مشخص متحول سازند. با اینکه بسیاری از مؤسسان این‌گونه مجامع با شور و شوق دینی به قصد حفظ موارث دینی و با نیت حصول قرب و ثواب آنها را تأسیس کرده‌اند، آنها به‌خوبی از عهده مذهبی کردن انسان‌ها، یا تقویت ایمان دینی برمی‌آیند (کچونیان، ۱۳۷۵، ص ۳۱۷).

بار عاطفی که در هیئت‌های دینی وجود دارد، سبب می‌شود این محافل در مقایسه با دیگر سازمان‌ها و نهادهای تربیتی، مانند آموزش و پرورش، صدا و سیما و...، شایسته‌تر از عهده چنین وظیفه‌ای برآمده و افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی را در خود مجتمع سازند. «ماهیت تماس و کنش و واکنشی که در درون این مجامع برای افراد، به‌ویژه جوانان و نوجوانان، فراهم می‌شود به‌گونه‌ای است که آنها را به خوبی به ایفای نقشی که گفته شد، قادر می‌سازد. به‌ویژه، بار عاطفی شدید فعالیت‌های این مجامع و جوشش احساسات گرم در آن، یکی از ویژگی‌های عملکردی آنهاست که موجبات پیوند سریع و پیوسته عمق یابنده میان افراد شرکت‌کننده و مذهب را پدید می‌آورد. شاید یکی از دلایل موفقیت آنها در این عمل آن باشد که اساساً متوجه ایفای این نقش نیستند، یا کمتر بدان توجه دارند. آنها قصدی جز انجام فعالیت دینی ندارند؛

اما از وجهی دیگر انجام این فعالیت‌ها آنچه که جامعه‌پذیری مذهبی نامیدیم، خود به خود محقق می‌سازد» (همان، ۳۱۷-۳۱۸).

مراسم بر دیگر کنش‌ها و رفتارهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نیز تأثیرگذار هستند. محققان اجتماعی معتقدند بسیاری دیگر از فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ریشه در هیئت‌های مذهبی دارد. «بیشتر روابط سیاسی و بسیاری از روابط اقتصادی ریشه‌های خود را در مساجد و هیئت‌های محلی، سپس در سطوح بالاتر، اما باز هم براساس نظامی تک‌مرکزی از همان پایه‌های هیئتی و مذهبی در ایران یافته‌اند» (فکوهی، ۱۳۸۸، ص ۶۳).

با وجود چنین قابلیت و ظرفیتی؛ اما هیئت‌های مذهبی با چالش‌هایی نیز روبه‌رو هستند و دغدغه‌هایی از سوی عالمان دینی و مردم درباره عملکرد برخی هیئت‌ها دینی نیز شنیده می‌شود؛ عمده نگرانی درباره هیئت‌های مذهبی در جامعه ما در اشاره به آسیب‌های فراروی هیئت‌های دینی و عدم نقش‌آفرینی مناسب آن و گاهی سازمان‌های متولی آنهاست، برخی از صاحب‌نظران اذعان دارند «آنچه درباره ظرفیت‌ها و قابلیت‌های هیئت مذهبی گفته می‌شود، نباید به معنای اثبات کارآمدی دائمی هیئت‌های دینی و نبودن چالش‌ها و نفی بازنگری، اصلاح و سازماندهی آنها تلقی گردد» (کچوئیان، ۱۳۷۵، ص ۳۱۹).

برخی از نگرانی‌ها عبارت‌اند از اینکه هیئت‌های مذهبی، آن‌گونه که امروزه در میان ما مرسوم است، نمی‌توانند شعائر و موارث دینی ما را حفظ و احیا کنند و آن را به نسل بعد منتقل سازند، گاهی عملکرد هیئت‌های مذهبی با هدف اولیای الهی در ترغیب به برگزاری مراسم دینی همخوانی ندارد. هیئت‌های مذهبی گاهی قادر به جذب و هدایت جمعیت مشتاق و علاقه‌مند و جامعه‌پذیر ساختن آنان نیستند. بدون شک، کمتر می‌توان جمعیت گسترده امروز را در هیئت‌ها بدون پیش‌بینی‌های لازم و متناسب سازمان‌دهی و اداره کرد.

با توجه به چنین نگرانی و چالش‌هایی هیئت‌های مذهبی برای اصلاح ساختاری و غنی‌سازی محتوایی، به بازسازی و ساماندهی و توانمند شدن نیاز دارند.

پرسش تحقیق حاضر این است که راهکارهای توانمندسازی هیئت‌های مذهبی چیست؟ چگونه می‌توان هیئت‌های دینی را توانمند کرد؟

چه مؤلفه و ابعادی در توانمند ساختن هیئت‌های مذهبی مؤثرند؟

در نهایت چه مدلی را می‌توان برای توانمندسازی هیئت‌های دینی پیشنهاد داد؟

اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت هر مسئله در حوزه مطالعات فرهنگی و اجتماعی از یک سو، به این بستگی دارد که به کدام لایه و جنبه فرهنگ مرتبط باشد و از سوی دیگر، به میزان تعاملاتی بستگی دارد که با افراد و گروه‌های اجتماعی برقرار می‌کند؛ بنابراین، بخشی از اهمیت و ضرورت مسائل اجتماعی در جوامع تابعی از دو عامل یاد شده است. عامل اول به ارزش‌ها و باورها پیوند می‌خورد. ارزش‌ها هسته اصلی فرهنگ‌اند (گولد، ۱۳۸۴، ص ۶۳۰) و مهم‌ترین و بنیادی‌ترین زیرساخت سیستم‌های الزام اجتماعی‌اند (جلالی مقدم، ۱۳۷۹، ص ۳۹-۴۳) و دیگر رفتارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. عامل دوم به رابطه مردم به الگوهای اجتماعی باز می‌گردد؛ زیرا دل‌بستگی افراد و گروه‌های اجتماعی به الگوهای فرهنگی، سبب می‌شود تا افراد و گروه‌های اجتماعی رفتارشان را با آنان منطبق سازند (نیک‌گهر، ۱۳۸۳، ص ۹).

موضوع مورد مطالعه این کتاب شامل این هر دو ویژگی است. مراسم دینی و نمودهای وابسته به آنها از یک سو با کانونی‌ترین عنصر فرهنگی، یعنی ارزش‌ها، پیوند دارند و از سوی دیگر، با افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی در سراسر کشور پیوند خورده‌اند.

مهم‌ترین ارزش‌ها در جامعه ما از طریق نهاد دین و عناصر پیوسته به آن، مانند مراسم و نمودهای دینی وابسته در جامعه جریان دارد. ساختار فرهنگی و اجتماعی هیئت‌های دینی حامل ارزش‌های مهم فرهنگی است. بخش اعظمی از ارزش‌ها، حول شخصیت‌های الگویی (امامان معصوم علیهم‌السلام) جریان دارد و از سوی دیگر، موجب اجتماع عظیم ملی و تقویت پیوندهای ملی در سراسر کشور می‌شود. ویژگی‌هایی چون وجود ارزش‌ها و ظرفیت جهت‌دهی آن، وجود شخصیت‌های الگویی، قابلیت استاندارد کردن در رفتار افراد و گروه‌ها (گروه مرجع)، جذابیت‌های تعاملی و ارتباطی، عناصر هویت بخشی، قابلیت مسئولیت‌آفرینی، الزام‌آوری اخلاقی، قدرت پیش‌گیری از بزه‌های اجتماعی، سازگاری و همسویی با دیگر عناصر فرهنگی در حیات اجتماعی، بستر شناخته شده ابراز شادی و غم، وجوه اسطوره‌ای، نمادین و...، هیئت‌های مذهبی موجب شده تا این هیئت‌ها سهم عمده‌ای در حفاظت و حراست از ارزش‌های بنیادین فرهنگی و شکل‌گیری حیات اجتماعی و دینی داشته باشند.

بنابراین، اهمیت مراسم و نمودهای دینی وابسته به آنها نه فقط در گستردگی و تداوم آنها، بلکه در پیوند آنها با ارزش‌ها و باورهای بنیادین فرهنگی و تعاملات گسترده با افراد و گروه‌های اجتماعی است. از این‌رو مطالعه و پژوهش در زمینه مراسم و مناسک به دلیل آمیختگی آنها با

دیگر عناصر و هنجارهای اجتماعی و همچنین ارتباط آنها با نهادها و سازمان‌های اجتماعی اهمیت بیشتری دارد (جلالی مقدم، ۱۳۷۹، ص ۳۱-۳۸).

از سوی دیگر، یکی از طبیعی‌ترین دلایل نیاز به ساماندهی و توانمندسازی مراسم دینی، بروز و ظهور نیازها و رقبای جدید است. وجود رقبای جدید رسانه‌ای و جهت‌گیری متفاوت محتوایی بسیاری از رسانه‌های خارجی و تعارضات شکلی و محتوایی برخی رسانه‌های داخلی با رسالت‌های ارزشی هیئت‌ها را می‌توان نمونه‌هایی از چالش‌های جدید هیئت‌های دینی نام برد. وجود سازمان‌هایی با منابع انسانی و مادی گسترده و قدرت خیره‌کننده در مقابل تشکل‌های کوچک، محدود، غیردولتی، غیررسمی و سازمان‌نیافته هیئت‌ها، به معنی ظهور رقیبی بی‌چون و چرا برای هیئت‌هاست. همین وضعیت در برخی از رسانه‌های داخلی نیز صادق است. اگر چه سازمان‌های داخلی در شکل‌گیری و بنیان، مرهون هیئت‌های مذهبی هستند، ولی با هیئت‌ها در بعضی جنبه‌ها در چالش‌اند (واثق، ۱۳۸۹، ص ۱۱).

تغییرات گسترده، به‌ویژه آنچه در عرصه رسانه‌ها و ارتباطات اتفاق افتاده وضعیت جدیدی را پیش روی هیئت مذهبی قرار داده است. این عوامل در کنار ناهماهنگی و عملکرد گاه متناقض درونی هیئت‌ها، آنها را از اثربخشی و کارآمدی قابل انتظار باز می‌دارد. باید توجه داشت حرکات جمعی تنها در شرایط هماهنگ و قاعده‌مند بودن، می‌توانند پایداری خویش را حفظ کنند.

به نظر می‌رسد عوامل یاد شده، وضعیتی را ایجاد کرده‌اند که بتوان ادعای اجماع درباره اذعان به اخلال در فرایند جامعه‌پذیری دینی درباره هیئت‌های مذهبی را پذیرفت. فرایند تغییرات ایجاد شده در محیط و پیدایش نیازهای جدید و انطباق و پاسخگو نبودن این هیئت‌ها به نیازها، موجبات کاهش اثربخشی و کارایی آنها را در پی داشته است. تغییرات پدید آمده و آسیب‌های پیش‌رو، نیازمند اعمال تدبیرهایی برای بازسازی و سازگاری با شرایط جدید هستند. نبودن تدبیر مناسب در برخورد با تغییرات پدید آمده حاصلی جز کم اثر شدن هیئت‌ها و در نهایت، تبدیل فرصت‌های فرهنگی به تهدیدها را در بر نخواهد داشت.

به همین سبب هم برای شناخت و هم برای برنامه‌ریزی در راستای تغییرات فرهنگی-مذهبی در جامعه شیعی ایران، بررسی قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها و شناسایی قوت‌ها و ضعف‌های مراسم مذهبی و نمودهای منشعب از آنها ضرورت و اهمیت منحصر به فردی دارد. در همین راستا، شیوه‌های توانمندسازی هیئت‌های دینی در راستای حفظ، تقویت و تجدید باورها و ارزش‌های بنیادین جامعه، امری ضروری است. بنابراین، مطالعه شیوه‌های کارآمدتر

ساختن هیئت‌ها باید در کانون توجه قرار گیرد. از آنجا که این نهادها باید به‌عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین سرمایه و ذخیره اسلام و روحانیت حفظ شوند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۷) و اگر «هیئت و نهادهای مذهبی وجود نداشته باشند، بی‌تردید کامل‌ترین جامعه مذهبی نیز به تدریج به سمت جامعه‌ای غیردینی حرکت می‌کند، زیرا در غیاب آنها در جامعه، جایگزینی برای آموزش، تعلیم و پرورش دینی وجود ندارد» (کچوئیان، ۱۳۷۵، ص ۳۱). از این‌رو، بازسازی و توانمندسازی هیئت‌های مذهبی می‌تواند نسل نو را از خطر حفظ کند به شرطی که به تغییرات محیطی التفات شده و تدابیر لازم در فرم و محتوای آن در نظر گرفته شود. بدیهی است که پیمودن این مسیر با حمایت، همراهی و معاضدت علمای دینی امکان‌پذیرتر خواهد بود.

بنابراین، بررسی راهکارهای توانمندسازی هیئت‌های مذهبی به سبب نتایج و دستاوردهای مهم فرهنگی آنها، مطالعه‌ای ضروری و با اهمیت به‌شمار می‌آید. مباحثی که در ساماندهی و توانمندسازی هیئت‌های مذهبی نگاشته می‌شوند نه تنها در دیگر نمودها نیز قابل بهره‌گیری‌اند، بلکه می‌توان در جغرافیای فرهنگی شیعیان در سایر کشورهای اسلامی مانند ترکیه، پاکستان، هند، لبنان، مصر و... نیز از آنها بهره گرفت.

اهداف تحقیق

هدف اصلی

اصلاح ساختاری و غنی‌سازی محتوایی مراسم دینی با تأکید بر توانمندسازی هیئت‌های مذهبی

اهداف فرعی

۱. شناسایی مؤلفه‌ها و ابعاد توانمندی هیئت‌های مذهبی در بُعد ساختاری و محتوایی؛
۲. راهکارهای توانمندسازی مراسم دینی با تأکید بر هیئت‌های مذهبی؛
۳. ارائه مدل توانمند هیئت‌های مذهبی.

فصل دوم

پیشینه و ادبیات تحقیق

مقدمه

بررسی‌ها و مطالعات انجام گرفته در زمینه پیشینه این پژوهش نشان می‌دهند به‌رغم کثرت و تنوع مطالعات انجام گرفته در حوزه مراسم و مناسک، کمتر تحقیقی به اصل توانمندسازی هیئت‌های مذهبی مرتبط است. به نظر می‌رسد توانمندسازی نهادها و سازمان‌های اجتماعی پس از وقوع آسیب‌ها و بروز ناکارایی و اثربخشی قابل قبول نهادها و سازمان‌ها قابل طرح است. توانمندسازی هیئت‌های مذهبی نیز از این نمونه است؛ از این‌رو سابقه و پیشینه مطالعاتی چندانی درباره توانمندسازی مراسم و مناسک به‌طور عام و هیئت‌های مذهبی به‌طور خاص انجام نگرفته است.

با نگاهی به تحولات مراسم و مناسک در ایران و با توجه به آنچه در مقدمه این طرح بیان شد، پیشینه تحقیقات در حوزه مراسم دینی به‌طور عام و هیئت‌های مذهبی به‌طور خاص، پس از انقلاب اسلامی در کشور را می‌توان در چهار گروه ذیل طبقه‌بندی کرد:

۱. مطالعات و پژوهش‌هایی که به کارکردهای مثبت مراسم دینی معطوف شده‌اند؛
۲. مطالعات و پژوهش‌هایی است که افزون بر کارکردهای مثبت به کارکردهای منفی و آسیب‌های مراسم نیز توجه کرده‌اند. این پژوهش‌ها، هم‌پوشانی‌های فراوانی با هم داشته و گاه از موضوع بحث خارج شده و به مباحث کلامی و فلسفی آمیخته شده‌اند؛
۳. مطالعات و پژوهش‌هایی که ضمن شناخت برخی آسیب‌ها، پیشنهادها و راهکارهایی داده‌اند. این مطالعات پراکنده، غیرمنسجم و بدون راهبرد پیشنهادی جامعی هستند؛
۴. مطالعات و پژوهش‌هایی که با شناخت آسیب‌ها، درصدد خروج از وضعیت موجود و حرکت به سوی وضعیت مطلوب‌اند. پژوهش‌ها در این حوزه به غایت اندک‌اند. توانمندسازی مراسم دینی، در قسم چهارم از این تقسیم‌بندی قرار می‌گیرد.

این کتاب برای دستیابی به هدف خود در برخی موارد به هر چهار پژوهش یاد شده اشاره ارجاع دارد؛ ولی هدف این پژوهش جمع‌آوری مطالعات و پژوهش‌های انجام گرفته درباره کارکردها و آسیب‌های هیئت‌های مذهبی نیست؛ بلکه مقصود از مراجعه به مطالب مطرح شده اعم از سخنرانی‌ها، سمینارها، نشست‌ها، کتاب‌ها، مقالات و منابع اصیل دینی، شناسایی قوت‌ها و ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای هیئت‌های دینی برای دستیابی به توانمندی مورد نظر است. به منظور شناسایی این قوت‌ها و ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها در پیشینه موضوع، لازم است هریک از نمونه‌ها، در بوته نقد، نظر و تحلیل قرار گیرند، تا مدل نهائی مورد نظر کمترین نقصان را داشته باشد.

در این بخش، افزون بر بررسی مطالعات و پژوهش‌های مرسوم در پیشینه تحقیقات، به مطالعه و بررسی جهت‌گیری‌های منابع دینی از جمله قرآن کریم و نهج‌البلاغه در موضوع مورد نظر نیز پرداخته می‌شود. بنابراین، بخش نخست این تحقیق به دو قسمت اصلی قابل تفکیک است:

الف) منابع دینی؛

ب) سایر منابع تحقیقاتی.

الف) منابع دینی

هدف از مراجعه به منابع اصیل دینی فقط آن نیست که در متون دینی شیوه‌های توانمندسازی ذکر شده باشند، بلکه تعلق و اعتقادی که پژوهشگران و محققان به این منابع دارند، اقتضا می‌کند آنان جهت‌گیری‌های منابع دینی را در موضوع مورد نظر شناسایی کنند تا جهت‌گیری‌های علمی آنان در تعارض با منابع دینی قرار نگیرند. افزون بر اینکه تحقیقاتی که با استناد به منابع دینی تقویت می‌شوند حجیت و اعتبار بالایی نیز خواهند داشت.

به همین منظور به دو منبع مهم دینی، یعنی قرآن کریم که مورد استناد عموم مسلمانان است؛ نهج‌البلاغه که مرجع مورد اعتماد میان شیعیان است مراجعه شده است:

۱. قرآن کریم

قرآن کریم، اولین و اصلی‌ترین منبع و مرجع اسلامی، حامل پیامی از سوی خداوند به آدمی است که حجیتی تام دارد و حجیت دیگر منابع اسلامی از این منبع نشئت می‌گیرد. نباید توقع داشت قرآن کریم به توانمندسازی مراسم دینی اشاره داشته باشد. آنچه که در این طرح به قرآن

استناد می‌شود، می‌توان به عنوان راهنمایی‌های کلی در همسو کردن باورها و رفتارها از یک سو و نبودن مخالفت و تعارض رفتارها و باورها به این منبع از سوی دیگر دانست. آیات مورد استناد را می‌توان به دو دسته تفکیک کرد:

- ۱-۱. آیاتی که مستقیم به مراسم و ریشه‌های هم‌معنای آن دلالت دارند؛
- ۲-۱. آیاتی که نه به لحاظ مشابهت لغوی، بلکه به شیوه‌ای عام در بحث توانمندسازی از آنها استفاده خواهد شد.

۱-۱. آیاتی که به مراسم و ریشه‌های هم‌معنای آن دلالت دارند:
در قرآن کریم واژه‌هایی چون شعائر، مناسک و هیئت در آیات ذیل آمده است:

الف) شعائر (علامت)

– «بَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ (مائده، ۲)؛ خطاب به مؤمنان آمده است حرمت شعائر الهی را نشکنید و آن را حلال نشمارید» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۱۰۶).^۱
«وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ (حج، ۳۲)؛ این است [سخن حق] و هر کس شعائر خدا را بزرگ دارد بی‌تردید آن نشانه تقوای دل‌هاست» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۳۳۶).^۲
«الْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ (حج، ۳۶)؛ و [قربانی] شتر فربه را برای شما از جمله شعائر خدا قرار دادیم» (بهرام‌پور، ص ۳۳۶).^۳
«إِنَّ الصِّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ (بقره، ۱۵۸)؛ همانا صفا و مروه از نمادهای [بندگی] خداست» (بهرام‌پور، ص ۲۴).^۴

علامه طباطبایی رحمه‌الله شعائر را جمع شعیره و به علامت معنا کرده است و شعائر الله، علامت‌هایی هستند که خداوند آنها را برای طاعت بندگانش نصب فرموده است و این علامت‌ها بندگان خدا را به سوی خدا دلالت می‌کنند و خدا را به یادشان می‌آورند و منظور از شعائر الله، شعائر مذهبی تشریعی است (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۵۷۹ و ج ۱۴، ص ۵۲۶-۵۵۵ و ج ۵، ص ۲۶۴).

۱. منظور آن است که شعائر الهی را سبک نشمارید و در پاسداشت آن بکوشید.
۲. در این آیه اثر و نتیجه تعظیم و گرامی‌داشت شعائر الهی کسب تقوای الهی دانسته شده است.
۳. در این آیه (نحر کردن شتر) از شعائر الهی بر شمرده شده است و در پایان آیه شعائر الهی را برای مردم منشأ خیر دانسته است.
۴. در این آیه صفا و مروه را از شعائر الهی دانسته است.

نکات ذیل از آیات یاد شده قابل استنباط‌اند:

۱. در همه این آیات شعائر به الله اضافه شده است (شعائر الله) که این اضافه شدن نشانه اهمیت است؛
۲. به تعظیم شعائر الهی توصیه و تأکید شده است؛
۳. مؤمنان، مخاطب حرمت نگه داشتن به شعائر الهی‌اند؛
۴. تعظیم شعائر الله از نمونه‌های تقوای قلبی ذکر شده است؛
۵. مکان‌هایی چون صفا و مروه از شعائر الهی بر شمرده شده‌اند؛
۶. ذبح و قربانی حیوانی مانند شتر، از شعائر الهی است؛
۷. در شعائر الهی خیر و منفعت قرار داده شده است.

ب) نسک (عبادت)

این کلمه در آیات ذیل آمده است:

- «رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا» (بقره، ۱۲۸)؛ پروردگارا ما را تسلیم فرمان خود گردان و از نسل ما امتی فرمانبردار خویش پدیدآور و آداب عبادی ما را به ما نشان ده» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۳۰).
 - «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسْكِ» (بقره، ۱۹۶)؛ در این آیه، روزه، صدقه و قربانی (نسک) هنگام ناتوانی از انجام اعمال حج از حاجیان به‌عنوان عوض از اعمال بجا نیاورده (تراشیدن سر) پذیرفته شده است» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۳۰).
 - «فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ» (بقره، ۲۰۰)؛ چون اعمال خود را به انجام رساندید، خدا را یاد کنید، آن‌گونه که پدران خود را یاد می‌کنید» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۳۱).
 - «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام، ۱۶۲)؛ بگو: نماز، عبادت، زندگی و مرگ من برای پروردگار جهانیان است».
 - «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ» (حج، ۳۴)؛ در این آیه به قرار دادن منسک برای همه امت‌ها اشاره شده است».
 - «لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ» (حج، ۶۷)؛ این آیه نیز مانند آیه پیشین به قرار دادن منسک برای همه امت‌ها و عدم منازعه در آن اشاره دارد».
- علامه طباطبایی رحمته الله مناسک را جمع منسک و به معنای عبادت تعریف کرده است.

منسک عملی است که به عنوان عبادت آورده می شود. منسک به معنای مطلق عبادت است ولی بیشتر به ذبح یا قربانی ای که به منظور تقرب به درگاه خدای سبحان انجام می گیرد، گفته می شود (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۵۳۴).

علامه طباطبایی رحمته الله علیه در تفسیر آیه ۱۲۷ سوره بقره، درباره درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام از خداوند متعال می گوید: «چون «مناسک» به «نا» اضافه شده است، افاده تحقق می کند، یعنی آن مناسکی منظور است که از ایشان سرزده و نه آن اعمالی که خدا خواسته تا انجامش دهند (حضرت ابراهیم علیه السلام از خدای سبحان می خواهد) حقیقت اعمالی که از ما به عنوان عبادت تو سرزده به ما نشان بده و نمی خواهد درخواست کند که طریقه عبادت خود را به ما یاد بده، یا ما را به انجام آن موفق گردان. هدف توفیق و تعلیم نیست، بلکه درخواستی برای ارائه حقیقت عمل است» (همان، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۹۴؛ ج ۱، ص ۴۳۰ و ج ۱۴، ص ۵۳۴). در آیات ۶۷ و ۳۴ سوره حج، مناسک جزء ویژگی همه امت دانسته شده است. علامه طباطبایی رحمته الله علیه بعد مناسکی دین را یکی از ویژگی های همه امت ها در دوران های تاریخی یکی پس از دیگری می داند (همان، ج ۱۴، ص ۶۲۰). آیت الله عاملی، اشتراک در این خصیصه و عمومیت آن را در میان همه امت، دلیلی بر وجوه فطری بودن پرستش برای آدمی می داند (عاملی، ۱۳۷۵، ص ۱۴۴).

با توجه به استنادات یاد شده نکات ذیل از این آیات استنباط می شوند:

۱. با توجه به جایگاه حضرت ابراهیم علیه السلام در دین یهود، مسیحیت و اسلام، این تقاضا قطعاً در آیین یهود و مسیحیت نیز حامیانی داشته است که نقش مناسک را در ادیان گذشته نیز نشان می دهد؛
۲. به کارگیری واژه «ارنا» و اضافه شدن مناسک به «نا» و درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام از حقیقت مناسک، توجه به باطن و حقیقت مناسکی که در حال انجام آن هستیم، به ما گوشزد می کنند؛

۳. قرار گرفتن «نسک» در کنار نماز و مرگ و زندگی در آیه جایگاه والای مناسک را نشان می دهد؛

۴. قرار دادن منسک از سوی پروردگار برای همه امت ها به اهمیت عام و فطری بودن مناسک دلالت دارد؛

۵. انتساب منسک هم به خدا و هم به امت قابلیت ارتباطی مناسک را یادآور می شود؛

۶. تأکید بر نبودن مجادله و تنازع مردم با پیامبر صلی الله علیه و آله درباره مناسک، در آیه ۶۷ سوره حج، جای تأمل خاصی دارد.

ج) هیئت

در قرآن کریم دو بار کلمه هیئت آمده است:

– «أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ (آل عمران، ۴۹)؛ من از گِل برای شما چیزی به شکل پرنده می‌سازم و در آن می‌دمم و آن به اذن خداوند پرنده‌ای می‌شود» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۵۶).

– «وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي (مائده، ۱۱۰)؛ آنگاه که به اذن من از گِل چیزی به شکل پرنده می‌ساختی و در آن می‌دمیدی و آن به اذن من پرنده‌ای می‌شد» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۱۲۶). با توجه به موضوع بحث شاید نتوان به‌طور مستقیم استناد خاصی به این آیات کرد.

۱-۲. آیاتی که به صورت عام جهت‌گیری‌های کلی را در موضوع روشن می‌سازند:

به نظر می‌رسد آیات قرآن کریم در این زمینه می‌توانند موضوع پژوهش‌های مستقل و عمیق‌تری باشند. با توجه به اقتضاها، این پژوهش، به نمونه‌هایی از آن اشاره خواهیم کرد:

اول، شیوه‌های دعوت به سوی حق

فلسفه و عنصر اصلی فعالیت هیئت‌های مذهبی، دعوت افراد و گروه‌های مختلف مردم به راه حق است. که بیشتر در قالب سخنرانی‌ها انجام می‌گیرد. در سوره نحل شیوه‌های دعوت به پروردگار را چنین ذکر کرده است: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ (نحل، ۱۲۵)؛ مردم را با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت فراخوان و با آنان به نیکوترین شیوه مجادله کن» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۲۸۱). در این آیه سه شیوه دعوت به پروردگار ذکر شده است:

الف) حکمت

نخستین، اساسی‌ترین و محکم‌ترین شیوه دعوت به سوی پروردگار گفتار حکیمانه است. در این شیوه دعوت‌کننده (حکیم) برای رسیدن به هدف، با عقل و دانش و با استفاده از استدلال درست به روشنگری مخاطبان می‌پردازد. حکیم روشنگر با محکم‌ترین ابزار یعنی خرد و عقل در پی دعوت مردم به راه ربّ العالمین است؛

ب) موعظه حسنه

شیوه دیگری که دعوت کننده (واعظ) برای رسیدن به حق برمی‌گزیند، موعظه است. واعظ با بهره‌گیری از احساس و عاطفه و بیان عبرت‌ها و نصایح، درصدد است تا در قلب مخاطب رقتی ایجاد و وی را به راه پروردگار راهنمایی کند. موعظه با صفت «حسنه» همراه است. واعظ باید شیوه‌ای مناسب و نیکو جهت نصیحت و خیرخواهی در پیش گیرد. واعظ باید، به صفات نیکو آراسته باشد و اندرزها را به تحقیر و عیب‌جویی نیامیزد تا موعظه او در مخاطب اثر داشته باشد و موجب رغبت افراد و گروه‌های اجتماعی به «راه پروردگار» شود؛

ج) جدال احسن

سومین شیوه دعوت، مجادله است. گاه تبلیغ نه سهمی از عقل و دانش و نه بهره‌ای از احساس و عاطفه همراه دارد، با این همه، یکی از شیوه‌های دعوت به راه پروردگار به پیامبر ﷺ ابلاغ شده است. دعوت کننده (مجادل) دیگر به قصد روشنگری و ایجاد رقت قلبی کلامی بیان نمی‌کند، بلکه از طریق نزاع و غلبه‌جویی قصد منصرف ساختن خصم خود را دارد، از متداول‌ترین شیوه‌های مجادله، بهره‌گیری از کلام خصم در جهت رد و نقض آن است. این شیوه دعوت و سخن گفتن با صفت «احسن» همراه است. اگر با خصم خود مجادله می‌کنید با جدالی احسن سخن بگویید. در غلبه‌جویی و تسلط، حقی را زیر پا نگذارید. برای اثبات حق، باطلی را احیا نکنید و برای دعوت به حق، به باطلی تمسک نجوید. اگر از راه جدال دعوت می‌کنید از هر سخنی برای ساکت کردن خصم بهره نگیرید. از مقدمات نادرست برای پیشبرد اهدافتان سود نجوید. از بی‌عفتی، سوء تعبیر، دروغ، تهمت، افتراء و... در کلام اجتناب بورزید. در پایان آیه نیز می‌فرماید: همانا پرودگارت آگاه‌تر است به کسی که از راه خدا منصرف است و او آگاه‌تر است به هدایت‌شوندگان (ر. ک: طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۲۰۵).

دوم، توجه به سودمندی فعالیت‌های دینی

باتوجه به آیه «وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُتُ فِي الْأَرْضِ» (رعد، ۱۷)؛ آنچه مردم را سود می‌دهد در زمین می‌ماند» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۲۵۱). از دلایل وجودی و تداوم نهادها پاسخگویی به نیازها است. بدیهی است تا زمانی که سازمان‌ها و نهادها توانایی پاسخگویی به نیازها را داشته باشند تداوم خواهند داشت. یکی از نکات مهم در فعالیت‌های دینی توجه به سودمندی

فعالیت‌های مذهبی است. چنانچه بر این سودمندی در فعالیت هیئت‌های مذهبی توجه شود، پایداری هیئت‌ها تضمین بیشتری خواهد داشت. توجه به نیازهای افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی به‌ویژه نیاز در حوزه‌های فرهنگی یکی از شیوه‌های بقا و تداوم هیئت‌های دینی است.

سوم، ضرورت توجه به هدف و غایت مناسک دین

در آیه «لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ» (حج، ۳۷)؛ هرگز گوشت و خون آنها به خدا نخواهد رسید ولی تقوای شماست که به او می‌رسد» (بهرام‌پور، ۱۳۸۷، ص ۳۳۶). مناسک دینی افزون بر شکل ظاهری، محتوای درونی دارند که این محتوای درونی غایت و هدف اصلی مناسک دینی‌اند. غرض اساسی در قربانی، که یک منسک مهم دینی است، کسب تقوای الهی است، چنان‌که در آیات دیگر نیز به صراحت هدف تعظیم شعائر دینی کسب تقوا بیان شده است. باید توجه داشت که اسلام در طلیعه دین‌هایی قرار دارد که ایمان آن بر مراسم شکلی تقدم دارد (العقاد، ۱۹۶۹، ص ۱۹) و این مهم باید در انجام مراسم دینی تجلی پیدا کند. دامنه آیات استفاده شده در این زمینه بسیار وسیع‌تر از آیات مورد استناد یاد شده است؛ ولی با توجه به اهداف این تحقیق در کشف جهت‌گیری قرآن در موضوع مورد بحث به آیات استناد شده بسنده کرده‌ایم.

جمع‌بندی آیات قرآن

از مجموعه آیات استناد شده و استدلال‌های آن می‌توان نتایج ذیل را به دست آورد:

۱. وجود مناسک در همه امت‌ها: مناسک نه تنها در ادیان ابراهیمی، بلکه در همه امت‌ها وجود داشته‌اند؛
۲. ضرورت تعظیم شعائر: احترام و تعظیم شعائر الهی ضرورت دارد؛
۳. تعظیم شعائر الهی راهی برای کسب تقوا: تعظیم شعائر الهی از مصداق‌های تقوای قلبی است؛
۴. وجود خیر و منفعت در مراسم دینی: می‌توان این‌گونه برداشت کرد که در تعظیم شعائر الهی باید به نیازهای فرهنگی مخاطب – به‌عنوان بخشی از منافع او – توجه شود؛
۵. تداوم فعالیت‌های سودمند: فعالیت‌هایی که برای مردم سودمند باشند، تداوم می‌یابند و چنانچه فایده‌ای برای مردم نداشته باشند، دور انداختنی می‌شوند؛ برای نمونه، کلمه «ناس» در سوره رعد، به سودمندی برای همه افراد و گروه‌های اجتماعی توجه دارد؛